

УДК 811. 161. 2'373 : 291. 315. 5

Н. І. Пишна

ЛЕКСЕМА *ТРОПАР* У СИСТЕМІ НАЗВ ПІСНЕСПІВІВ РЕЛІГІЙНОЇ ТЕРМІНОЛЕКСИКИ

Пишна Н.І. Лексема *тропар* у системі назв піснеспівів релігійної термінолексики.

У статті простежується історія функціонування піснеспіву тропар з часу виникнення і до сьогодні. Подається класифікація тропарів. Дослідження виконано на основі лексикографічних джерел, що охоплюють XI–XXI ст., а також церковних пам'яток.

Ключові слова: піснеспів, тропар, конфесійний стиль, релігійна термінолексика.

Пышная Н. И. Лексема *тропарь* в системе названий песнопений религиозной терминологии.

В статье прослеживается история функционирования песнопения тропар со времени возникновения и до сегодняшнего дня. Осуществляется классификация тропарей. Исследование выполнено на основе лексикографических источников, охватывающих XI–XXI вв., а также церковных памятков.

Ключевые слова: песнопение, тропарь, конфессиональный стиль, религиозная терминология.

Pyshna N. I. The word *troparion* in the system of the names chants of religious terminology.

The article traces the history of choral troparion operation since the origin until today. Served the classification troparions. The research was conducted based on lexicographical sources, covering XI–XXI centuries, and written records of the church.

Key words: chant, troparion, confessional style, religious terminology.

Останнім часом поживалися дослідження конфесійного стилю. Описано деякі його лексико-семантичні групи (І. Бочарова (*назви релігійних свят*), Н. Піддубна (*назви релігійних споруд та їх частин*), Н. Пуряєва (*назви богослужбових предметів*), С. Бібла (*назви церковних чинів та посад*), Ю. Осінчук (*назви богослужінь* (загальних, добових, приватних), *назви церковних таїнств і складників*

богослужінь та таїнств; найменування церковних обрядів і священнодій). Проте нерозв'язаними залишається ще багато питань. Однією з тематичних груп, яка потребує спеціального дослідження, є лексика на позначення назв *піснеспівів* конфесійного стилю, засвідчена в пам'ятках писемності української мови XI–XXI ст.

Дослідження виконано відповідно до тематичного плану наукових досліджень кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка «Українська мовна картина світу : лінгвокогнітивний, лінгвокультурологічний та лінгвостилістичний аспекти».

У статті «Жанри і форми літургійного співу» Ю. Ясіновський окреслює поняття тропар, вказує на особливості виконання цього піснеспіву. У монографічному дослідженні «Литургика. Гимнография и Эортология» К. Керн розглядає низку варіантів походження слова, називає *тропар* найдавнішим піснеспівом гімнографії й розрізняє 1) відпустительні тропарі; 2) тропарі канону; 3) тропарі на «Господи воззвах» [13, с. 14]. Згаданий автор поділяє тропарі за їхнім змістовим наповненням: Воскресний, Хрестовоскресний, Богородичний, Мученичний, Хрестобогородичний, Покійний, Троїчний, Покаянний і т. ін. [13, с. 15]. О. Білоусенко наводить низку тропарів і кондаків, які виконуються на великі свята. Прот. Н. Нікольський у «Посібнику до вивчення Статуту богослужіння» розподіляє літургійні тропарі й кондаки так: 1) храмові: а) на честь Господа; б) Пресвятої Богородиці; в) святих; 2) денні, тобто по днях седмиці; 3) святкові; 4) заупокійні; 5) заключні.

Метою статті є аналіз особливостей функціонування лексеми *тропар* в українській мові XI–XXI ст. як репрезентанта лексико-тематичної групи назв піснеспівів. Завдання – уточнити дефініцію поняття *тропар*, простежити історію становлення піснеспіву *тропар* у синхронії й діахронії.

Тропар – короткий за розміром піснеспів, один із найдавніших у християнській гімнографії, який акцентує увагу на сутності празника і прославляє святого (свату), його (її) життя, святість, подвиги. На позначення цього піснеспіву в грецькій мові існувала лексема *тропáριον*. Запозичена через церковнослов'янське посередництво в давньоруську мову з грецької; сгр. *тропáрiв* «церковний вірш» походить від гр. *τρόπος* «спосіб, манера, фасон» [9, V, с. 649]. Функціонує в українській мові з XII ст. зі значенням «церковний вірш» (*Начинають пѣти на оумъвении тропарѣ. Что ради мы не покимы канонъ и*

трепаревъ. Пѣсни бес трепаревъ. Да довѣлѣкъть коемоужьдо гласоу тропар кдинъ ли два. Пишатъ ... кондака ннъ, тропаръ же драгъин (37, III, с. 1002). І. Срезневський подає орфографічні варіанти написання номена: «тропарь= тропар» [37, III, с. 1002]. Відомий цей різновид піснеспіву за часів князювання Володимира Великого: «А князь Володимир, їдучи перед військом, наказав попам своїм співати *тропарі*, і кондаки хреста чесного, і канон святій богородиці» [15, с. 203].

Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. лексему *тропар* не реєструє. Функціонування в пам'ятках киеворуського періоду слова *тропар* зі значенням «церковна пісня» підтверджує Требник П. Могили у XV ст. (*Аще бо'лнѣи блнзъ смѣти бѣ'ти внѣдѣтъсѧ, да недо'лгнѣ ра'ди мѣтвѣ си'цевѣмъ Бжѣа бѣ'ти Та'йною сею' подае'мѣмъ, лише'нѣ представѣсѧ, а'бѣе нача'ло сътво'рѣ, ѡста'вивѣ ѡ'амѣ', Канѡ'нѣ и Тропарѣ', ѡ Бктѣ'ніи начина'й, се' естѣ, ѡ Ми'ромѣ Гдѣ' помѣи'мѣсѧ, и про'чал* (17, I, с. 470). Для давньоукраїнської мови характерне вживання біля іменника займенника сей. «Сей, ся, се, давні **сь, си, се**, пізніше, **сей, сѧ** – загальноновживана в західноукраїнських говорах архаїчна форма. У східноукраїнських говорах рано ці форми перейшли на цей, ця, це, які й прийнято в літературній українській мові» [22, с. 358]. Це помітно в Требнику П. Могили (*На'бѣе пою'тъ Тропа'рѣ се'й, на Гла'сѣ, и'* (17, I, с. 83). Зі словотворчим афіксом *-он* у XV ст. зафіксовано похідне утворення *тропаріон* (тропаріѡнъ) [17, III, с. 107]. Потрапляє лексема *тропар* у тогочасні лексикографічні праці: П. Беринда тлумачить зареєстроване **тропаръ** як «вірш, пісенька, освіта» [1, с. 237]. У Русько-мадярському словнику Л. Чопея теж надibuємо на згадувану лексему «Тропар h. templomi ének» [40, с. 398]. Піснеспів *тропар* реєструє Малорусько-німецький словник Є. Желехівського «тропár, m. (griech.) kurzer Lobgesang auf die Werke Gottes od. der Heiligen» [10, с. 135]. Засвідчена лексема фігурує у Словнику української мови за ред. Б. Грінченка на позначення церковної пісні, у якій відображається історія празника [32, IV, с. 287]. Згадане лексикографічне джерело маркує значення фразеологічного сполучення: «Тропарів з кондаками дати – дати кому, чтобы навсегда помнили» [32, IV, с. 287].

О. Горбач визначає лексему *тропар* як «пісню з коротним описом життя й чуд святця а чи свята», яке походить з «гр. *tropari (on)*, мабуть, здрібніння від *tropos* «тонація, нута, глас», первісно «звичай, спосіб, лад», *trepo* «звертаюся, повертаю» (неслушне зате традиційне виводження від гр. *tropaion* «трофей, пам'ятник

перемоги», бо у тропарях, мовляв, описано подвиги й перемоги святців, то знову ж, що «звертаються», нав'язують до ірмосу, бо ймовірно старші» [7, с. 63]. Повний церковнослов'янський словник за ред. Г. Дяченка простежує роль тропарів серед інших піснеспівів «Так всі стихири суть тропарі, сідалні суть тропарі, іпакой є тропарем, всі піснеспіви канонів, ірмоси, й сполучені з ним вірші, які становлять пісню, суть тропарі» [27, с. 734]. Етимологічно-семантичний словник української мови І. Огієнка фіксує таке значення лексеми *тропар*: «церковний спів специфічний для певних свят. У грецькому оригіналі *тропарі* мали строфічну будову» [21, IV, с. 387]. Етимологічний словник російської мови М. Фасмера, як і більшість лексикографічних джерел, вважає *тропар* коротким церковним піснеспівом на честь святого чи празника [39, IV, с. 106]. Словник церковно-обрядової термінології Н. Пуряєвої подає термін *тропар* зі значеннями «1. тропар відпустительний і тропар, який виконують перед відпустом вечірні, повечір'я й утрени; 2. Те саме, що тропар канону; 3. Те саме, що піснеспів» [29, с. 133]. У лексиці української мови ХХ ст. слово *тропар* функціонує зі значенням «молитовний вірш для співу на честь якогонебудь свята або святого у православному богослужінні» [33, X, с. 284]. Тотожну дефініцію подає «Великий тлумачний словник сучасної української мови» [5, с. 1480]. У цьому ж значенні піснеспів *тропар* зареєстрований у лемківських говірках [25, с. 392]. Малий церковнослов'янсько-українсько-англійський словник витлумачує слово **тропа'рь** так: «церковна пісня, що подає дещо з життя Святого або значення празника, що співається за певними наспівами осми гласів: *trōparion: a hymn proper to a feast, saint or day*» [16, с. 101]. Церковнослов'янський словник А. Свиреліна уживає *тропар* зі значенням «коротка церковна пісня, яка співається на честь і славу згадуваної празничної події чи прославляє подвиги святих. *Тропарями* також називаються піснеспіви в каноні кожної пісні, які є наступні після ірмоса» [31, с. 329]. «У стихирах вечірні й утрени, у *тропарі* й каноні, – зазначає Ю. Катрій, – св. Церква виливає і виспівує свою дитинну любов, беззастережне довір'я в Її могучу опіку і скору поміч, Її роллю в нашій спасінні та превелике материнське милосердя» [12, с. 238].

Кожен тропар має певну мету співу, призначений для вшанування празника святого (святої). За урочистістю тропарі поділяються: *святкові* (недільні і ті, які припадають на празники вшанування святих: *тропар святого і тропар празника*) й *несвяткові* (щоденні). Словник церковно-обрядової термінології Н. Пуряєвої

називає різновид несвяткового тропаря *денний*.

«Тропар *денний* – *відпустительний тропар*, змістом якого є згадування та прославлення тієї священної особи чи події, що їй присвячено день» [29, с. 133]. На позначення цього різновиду піснеспіву у грецькій мові існувала лексема *apolitykon*. О. Горбач у статті «З історії української церковно-музичної термінології» цей різновид тропаря передає старослов'янською формою слова *отпуст*: «Отпустительний – Тропарі, кондаки й богородичні співані наприкінці вечірні й утрени після «Нині відпускаєш» на «Бог Господь» і по «Благо є» [7, с. 61]. Повний церковнослов'янський словник за ред. Г. Дьяченка фіксує «Отпѣсти'тельныѣ тропари', кондаки и богородичны. – Такъ называются тропари, и Богородичны, поемые на вечерни послѣ «Нынѣ отпускаеши, на утрени на Богъ Господь и въ концѣ утрени въ концѣ стиховъ стиховныхъ, – поются на службахъ будничныхъ. Напечатаны въ концѣ часослова съ указаніемъ ихъ на каждый день седмицы» [27, с. 396].

Тропарі *празничні* й *тропар* і *кондак святого* відомі ще у XV ст.: *Аще храмъ Гдѣи бѣти нѣматъ, на Глѣ Тропарѣ Празднична, по Праздничномъ же, на славу поем, основа'нію, И нѣкъ Праздникъ* (17, II, с. 63); *И абіе чететь, или поеть Тропарь и Кондакъ стѣмъ, или стѣмъ и хже естъ о'бразъ, и лобза'въ чти'въ о'бразъ, творитъ ѿбѣч'ный ѿпѣтъ, въспомина'а и стѣмъ е'гоже е'сть о'бра* (17, II, с. 127). Оксфордський словник фіксує *тропар воскресний* (*Гла'ва, и нынѣ, б'городиченъ и хъ. Та'же, Нынѣ ѿпѣща'еши: Трисѣе, и по Очѣ на'шъ: тропарь воскресенъ* (23, с. 3). У «Молитвослові» (Рим. 1990 р.) виділяють *тропар храму і дня*, *тропар ангелів* (Кондак празника, за уставом; у суботу ввечері: іпакой голосу; від неділі ввечері до четверга ввечері: *тропар храму і дня*, а потім: Боже отців наших, що завжди поводишся з нами за твоєю лагідністю! Не зостав нас без твоєї ласки, але їхніми молитвами влаштуй у мирі життя наше [18, с. 35]; Якщо є благословення хлібів: *тропар ангелів* і Богородице Діво; якщо нема Литії – *тропар ангелів*, Слава і нині: *воскр. Богородичний г. 4*) [18, с. 1063]. «Евхологій, або требник» реєструє *тропар храму* (*Симъ же дѣйствѣемъ ли'къ чте'тъ Трисвято'е : и при'ч. По Очѣ на'шъ: и по Іа'ку Твое' есть ца'рство: тропарь хра'ма*» (8, с. 22). Інше богослужбове джерело «Тупіквнѣ, сирѣчъ: оуставъ церковного пѣнія и особеннаго правилочтенія...» реєструє такі різновиди тропарів: *прозби*, *пророцтва*, *надгробний*, *непорочний*, *троїчний*. *Прозби* (тут прошення) – це тропар, мета співу якого просити милості, допомоги у

святих заступників (*Аще бѣдетъ служба ѿ за вса'кое проше'ніе: тропарь стѣ'гѡ, тропарь проше'нія, конда'къ стѣ'гѡ, сла'ва конда'къ проше'нія ѿ ны'нѣ, пѣ'кѡже въ'шшѣ Прокі'менъ, Ай'толъ ѿ ѿ'бѣіе стѣ'гѡ, дне' подѣ' главѣ, ѿ проше'нія* (38, с. 122); тропар пророцтва (тут пророчества) – це тропар, мета співу якого провіщати майбутнє благополуччя (*На сѣ'мъ же часѣ', по вѣ'ро'дичнѣ: Якѡ не имамъ дерзнове'нія: поѣ'тсѧ тропарь проро'чества трі'в'ди, сла'ва ѿ ны'нѣ до'йже* (38, с. 209); тропар надгробний – це тропар, який виконується у Великодню П'ятницю чи Суботу, під час поховання Плащаниці Ісуса Христа (*Посѣ'мъ покади'вши' іере'ю плащаницѣ, начина'ють пѣ'ти тропарь надгроб'ный: Ёгда' сннше'лъ єси' къ сме'рти животе' безсме'ртный: [ѿ пою'тъ єго' во гла'сѣ в' подобна Бл'гоу'бра'зный] Поѣ'мъ же семъ ѿнима'єтсѧ плащаницѧ, ѿ полага'єтсѧ на о'лтарі* (38, с. 243); троїчний – тропар, мета співу якого полягає у возвеличенні Пресвятої Тройці (*На полѣ'нощницѣ канѡ'нъ трої'ченъ поѣ'тсѧ по ѡб'ы'чаю* (38, с. 253). У словнику Н. Пуряєвої розглядаються такі різновиди тропарів: тропар відпустительний, денний, непорочний, тропар за упокій (заупокійний), тропар канону: «тропар за упокій (заупокійний) – тропар, який виконують на заупокійному богослужінні та змістом якого є моління за прощення гріхів і спасіння в раю» [29, с. 133]; «тропар відпустительний – тропар, який виконують перед відпустом вечірні, повечер'я й утрени» [29, с. 133]; «тропар канону і тропар Строфа пісні канону, яку виконують за зразком ірмоса» [29, с. 133]; «тропар, приспівом до якого є непорочні; непорочний тропар» [29, с. 84] (*На оу'трени по непоро'чнѣ' тропари: Агг'лскіи сово'ръ, ѿ ѿ'пакон' гла'са* (38, с. 253). Ю. Катрій виділяє ще тропар покутний – тропар, що виконуються від неділі Митаря і Фарисея до п'ятої неділі Великого посту, мета співу якого возвеличити людську гідність, покору перед Господом. Автор зазначає, що «покутні тропарі – символ правдивої покори» [12, с. 46].

У пропонованій статті проаналізовано назву тропар, простежено історію формування й функціонування цього піснеспіву від найдавніших часів до сучасності. Наше дослідження також засвідчує, що лексема тропар пройшла довгий шлях становлення, протягом якого не зазнала значних змін у семантичній структурі. Надалі наукового опрацювання потребує мікрогрупа, до якої входять такі назви піснеспівів, як: акафіст, антифон, ірмос, катавасія тощо.

Література

1. Беринда П. Лексиконъ славеноросскій и именъ Тлъкованіе / П. Беринда. – К., 1961. – 271 с. – (Пам'ятки української мови XVII ст.).
2. Бібла С. В. Склад, джерела і шляхи формування української церковної термінології (назви церковних чинів та посад) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / С. В. Бібла. – К, 1997. – 20 с.
3. Білоусенко О. Наша віра. Короткий катехизис Православної віри / О. Білоусенко. – Нью-Йорк : Др-ня укр. православної церкви в ЗДА, 1956. – 65 с.
4. Бочарова І. В. Лексико-семантичні і граматичні параметри назв релігійних свят у сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук / І. В. Бочарова. – К., 1999. – 17 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В. Т. Бусел. – К.- Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.
6. **Вечірня і утреня та інші богослуження на всі неділі і свята цілого року.** – Вінніпег : Вид-во О. О. Василян у Лондоні, 1945. – 1070 с.
7. Горбач О. З історії української церковно-музичної термінології / О. Горбач // Олекса Горбач. Термінографічна серія / Ред. Б. Рицар, Р. Микульчук. – Л., 2004. – С. 79–131.
8. Евхологон или требник. – Львів : Др-ня Ставропігійського ін-ту у Львові при церкві Успення Пресвятої Діви Марії, 1914. – 119 с.
9. Етимологічний словник української мови : у 7-и томах / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні / гол. ред. О. С. Мельничук. – К. : Наукова думка, 1982–2012.
10. Желехівський Ж. Малорусько-німецький словник / Ж. Желехівський. – Львів, 1886. – 1122 с.
11. Залеський О. Мала українська музична енциклопедія / О. Залеський. – Мюнхен, Німеччина : Дніпрова хвиля, 1971. – 127 с.
12. Катрій Ю. Пізнай свій обряд! Літургійний рік української католицької церкви / Ю. Катрій. – Ч. І. – [2-ге вид.]. – Нью-Йорк–Рим : Вид-во О. О. Василян, 1982. – 493 с.
13. Керн К. Литургия. Гимнография и Эортология / К. Керн. – М. : Изд-во Дома «Грааль», 2000. – 138 с.
14. Краткий церковно-богослужебный словарь. Для толкового чтения книг, уяснения смысла богослужения и обрядов православной церкви. – М. : Фонд «Благовест» Подворье Троице-Сергиевой Лавры, 1997. – 320 с.
15. Літописання Київської Русі. Повість минулих літ. Народна творчість : Школа, 2009. – 284 с.
16. Малий церковно-слов'янсько-українсько-англійський словник / Уклад. О. Дамаскин, О. Корнилій, І. Пасичний і т. д. – Рим : Вид-во О. О. Василян, 1962. – 131 с.
17. Могила П. Евхологион, або молитвослов, или требник / П. Могила. – К., 1646. – Ч. 1–3. – Ч. 1 – 860 с. ; Ч. 2 – 376 с. ; Ч. 3 – 436 с.
18. Молитвослов. – Рим : Вид-во О.О. Василян, 1990. – 1373 с.
19. Монахиня Игнатия. Церковные песнотворцы / Монахиня Игнатия. – Подворье Свято-Троицкой Лавры, 2005. – 218 с.
20. Никольский К. Пособие к изучению Устава богослужения православной церкви / К. Никольский. – М. : Издательский совет Русской Православной Церкви, 2008. – Репринт 7-го изд. (СПб. : Синодальная типография, 1907). – 894 с.
21. Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови : у 4-х т. / за ред. Ю. Мулика-Луцика. – Вінніпег, 1979. – Т. 1–4.

22. Огієнко І. Український стилістичний словник : підручна книжка для вивчення української літературної мови. – Львів, з др-ні наукового т-ва ім. Т. Шевченка у Львові, 1924. – 499 с.
23. **О҃ктѣиꙋхъ, сиꙋрѣчъ оосмоглаꙋсникъ.** Украинская Православная Церковь Киевская Митрополия, 2001. – Ч. 1 (гласъѣ а-д), Ч. 2 (гласъѣ е-и).
24. Осінчук Ю. Історія української богослужбово-обрядової лексики : [монографія] / Ю. Осінчук. – К. : Ін-т української мови НАН України, 2009. – 176 с.
25. Пиртей П. С. Словник лемківської говірки. Матеріали для словника / П. С. Пиртей. – Legnica – Wrocław, 2001. – 460 с.
26. Піддубна Н. Формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. В. Піддубна. – Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2000. – 19 с.
27. Полный церковнославянский словарь / за ред. Протоіерея Г. Дьяченка. – М. : Отчий дом, 2001. – 1120 с.
28. Православная богословская энциклопедия : въ 12 т. – Петроградъ. : Приложение к духовному журналу «Странникъ», 1900. – Т. 1-12. – 1-5 (А – И) / за ред. А. Лопухина ; 5-12 (И – К) / за ред. Н. Глубоковского.
29. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології / Н. Пуряєва. – Львів : Свічадо, 2001. – 156 с.
30. Пуряєва Н. Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. В. Пуряєва. – К., 2001. – 20 с.
31. Свирелин А. Церковнославянский словарь / А. Свирелин. – [2-е изд.]. – М. : ДАРЪ, 2008. – 384 с.
32. Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. – К., 1907. – Т. 1–4.
33. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
34. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1977–1978. – Т. 1–2.
35. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28 вип. – Львів : НАН України Інститут укр-ва ім. І. Крип'якевича, 1994–2006. – Вип. 1–14.
36. Служебник. – США., 1989. – 240 с.
37. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – СПб., 1893–1912. – Т. 1–3.
38. **Тѣпѣиꙋхъ, сиꙋрѣчъ : оуставъ церковного пѣніа и особеннаго правилочтеніа, по оꙋказамъ въ книгахъ церковныхъ обрѣтающымся, съ приложеніемъ Столпѣвъ Евангеліиныхъ по ключевымъ словамъ, сочиненъ и напечатанъ.** – Перемышль : Книгопечатня соборной русской Капитолы, 1852. – 141 с.
39. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Трубачева. – М. : Прогресс, 1964–1973. – Т. 1–4.
40. Чопей Л. Русько-мадярський словарь / Л. Чопей. – Будапешт, 1883. – 446 с.
41. Ясіновський Ю. Жанри і форми літургійного співу : [електронний ресурс] / Ю. Ясіновський. – Режим доступу : www.regent.cerkiew.net